

“ТАЪЛИМ” ВА “ТАРБИЯ” ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА УЧРАЙДИГАН СЕМАНТИК ЖАРАЁНЛАР ВА УНИНГ ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Юсуфалиев Элёржон Машрабович “Мактабгача ва бошланғич
таълимда инглиз тили” кафедраси ўқиитувчиси

Қўқон давлат педагогика институти

Аннотация

Мақолада таълим ва тарбия терминларини таъминловчи лексик бирликларнинг терминология билан фонетика, морфология, синтаксис каби функционал қуйи тизимлар ўртасида алоқалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: термин; терминология; атама; тил услуби; нутқ услуби; концептуал; лексик; семантик; генетик; грамматик.

Термин “муайян халқнинг ижтимоий ҳаётини, моддий ва маънавий тараққиётини таъминловчи восита, ижтимоий кураш қуроли, таълим-тарбия воситаси бўлган адабий тил атамаси (ва тушунчаси) нинг мавжуд талқинларига тўлиқ мос келади. Оммани, миллий маданият, шунингдек, жаҳон илм-фани ва техникаси ютуқлари билан таништириш маданият ва билимларни олға силжитиш учун биргаликдаги коллектив ижодий фаолият воситаси ҳисобланади” [1, 288-289 бетлар]. Терминологияни адабий тил лексик тизимининг қуйи тизими сифатида кўриб, терминология билан фонетика, морфология, синтаксис каби функционал қуйи тизимлар ўртасида алоқаларни ўрнатиш зарур. Эътибор беринг: 1) терминларнинг сўз ясалиши, асосан умумий тил қонунларига бўйсунди; 2) махсус матнларда атамаларнинг морфологик ва синтактик моделларининг ишлаши бадиий матнлардаги умумий сўз ва ибораларнинг ўхшаш моделларининг ишлашидан статистик жиҳатдан фарқ қилади; 3) махсус матнларда терминлар билан бирга умумий сўзлар ҳам хизмат қилади. Инсон ижтимоий фаолиятининг турли “бўлаклари”га хизмат қилувчи “тил механизми”нинг турли бўлимлари фаолият табиатининг тил услуби ва нутқ услуби терминлари билан яхши таърифланади. Терминлар ва терминологияга лингвистик ёндашиш уларнинг жамиятдаги ўрнини аниқлашни тақозо этади. Тил тизими, семантик ва

грамматик тузилиши, замонавий фан, техникада оптимал қўлланиш усули ҳисобланади. Мана шу ва бошқа муаммолар терминологиянинг предмети бўлиб, турли тиллардаги терминологияларнинг семантик табиати, грамматик ташкил этилиши ва амал қилиш қонуниятларини ўрганувчи фан тармоғидир. Инсон касбий фаолият соҳалари, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг коммуникатив жараёнидир. Терминология - шахс касбий фаолиятининг маълум бир соҳаси билан боғлиқ бўлиб, концептуал, лексик-семантик, сўз образларида бир-бири билан боғлиқ терминлар мажмуи шу билан бирга генетик ва грамматик даражалари ҳамдир. Терминология тилнинг ишлаб чиқариш, техник, илмий ва ижтимоий-бошқарув услублари асосида махсус касбий мулоқотни амалга оширишни таъминлайдиган адабий тил луғатининг қўйи тизими сифатида қаралади. Ушбу терминнинг луғавий маъноси терминни шахс касбий фаолиятининг махсус тушунчаси ёки объекти (предмети) билан боғлайди. Фан ва техниканинг ҳар бир соҳа термини махсус касбий тушунчани ифодалайди ёки илмий-техникавий алоқа нуқтаи назаридан касбий предметни номлайди; бадиий асарларда ёки кундалик мулоқот нуқтаи назаридан бу термин кундалик тушунчани ёки умумий фикрни ифодалайди. Терминологияда учрайдиган семантик жараёнлар умумий лингвистик хусусиятга эга, лекин улар умумий тилдан фарқли равишда ривожланади. Терминларни боғлайдиган семантик муносабатлар умумий мантиқий (жинс - тур, қисм - бутун, ассоциация), лекин муносабатлар ҳар доим маълум бир терминологиянинг ўзига хос шартлари билан боғланганлиги индивидуалдир. Терминларда сўз ясалиши бир хил қонунларга бўйсунди ва, умуман, сўз ясалиши бир хил моделлар билан бошқарилади. Терминларнинг морфологик хусусиятлари бутун тил учун бир хил бўлган грамматик қонунларга бўйсунди.

Қизиғи шундаки, бошқа тиллардан таржима қилишда оддий сўзлар, баъзан мураккаб сўзлар, шунингдек, иборалар каби турли хил вариантлардан фойдаланилади. Бу давр олимлари асарларида от билан қўлланган олд кўшимчалар инкор ясовчи но-, бе- префикслари энг сермахсул хусусиятга эгаллиги аҳамиятлидир. Бу каби ҳосила сўзларга мисоллар ҳозирги адабий

тилнинг терминологик қатламида жуда кўп учрайди. Асосан, ўзбек тилида бир қатор префикслар мавжуд, аммо турли хил тарихий даврларнинг илмий асарлари таҳлили шуни кўрсатадики, феъл префикслари энг кўп ишлатилган ва бошқа префикслар билан тузилган ҳосила сўзлар, асосан, бадий услубга тегишлидир. Профессионал соҳа манбаларида улардан фойдаланиш аста-секин камаймоқда. Шундай қилиб, ҳозирги вақтда немис тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам термин ҳосил қилувчи префикслар танлаб таҳлил қилинади. Аффиксларни кўриб чиқиб, уларнинг вазифаларини белгилаб бўлгач, айрим ишланмалар ва илмий изланишлар якунида префиксларнинг унумдорлик даражасига кўра белгилари берилган: *билимли, билимсиз, билимдон*. Айниқса, ўзбек ва немис тилларида сўз яшашнинг аффикс воситаларининг умумий ва фарқловчи белгилари, шунингдек, таълим соҳасига оид ўзига хос семантик категория ва терминлар гуруҳларини ифодаловчи воситалар таҳлил қилиниб, аниқланган. Бу йўналишда сўз ясовчи қўшимчалар ўртасидаги синонимик вазифалар муносабатининг бевосита намоён бўлиши сўз ясовчи компонент ва воситаларнинг асосий кўрсаткичи ва атрибути эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Юқорида таъкидланганидек, ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз ясалиш конструкциялари ўртасидаги синонимик характердаги муносабатлар нисбатан кам ривожланган. Бироқ немис тилида бу турдаги конструкцияларнинг семантик турлари доирасида кенгайтирилган синонимия, ўзбек ва немис тилларида полилексем терминларда намоён бўлади.

Луғат таркибидаги фан ва техника соҳаларида ишлатилувчи сўзлар терминлар деб, уларни ўрганувчи соҳа эса **терминология** дейилади. Бундай сўз-терминлар нутқда кўпинча экспрессив бўёққа эга бўлмайди. Экспрессив бўёққа эга бўлиши ва бўлмаслигига кўра сўзлар тасниф қилинади. Экспрессив бўёққа эга бўлмаган сўзлар нейтрал сўзлар дейилади. Бундай сўзларга келмоқ, истамоқ, китоб, қалам каби кундалик ҳаётда қўлланувчи сўзлар киради. Экспрессив бўёққа эга бўлган сўзлар стилистик маънода қўлланган сўзлар деб ҳам аталади. Бундай сўзларга ой, кун, чашма, қош, ер, назар ташламоқ, чеҳра каби сўзлар киради. [3, 524.бет]

Ўзбек тилида педагогика терминология тизимида туб терминлар қатори дериватив терминларнинг ҳам роли салмоқлидир. Туб терминлар ўзбек ва немис терминологиясининг барча шаклланиш ва ривожланиш босқичларида кўзга ташланади. Хусусан: таълим (*Bildung*), тарбия (*Erziehung*), мактаб (*Schule*), дарс (*Stunde*), ҳис (*Gefühl*), имтиҳон (*Prüfung*), шахс (*Person*), яхши (*gut*), ёмон (*schlecht*), эгри (*gebogen*), тўғри (*gerade, aufrecht*), бахл (*neidisch*), иффат (*Keuschheit*), роҳат (*Vergnügen*) каби туб терминлар деярли барча терминологик системалар учун хосдир.

Ўзбек тилида ясама терминларнинг салмоғи терминологияда яхши ривожланган бўлиб, у бунда катта ўрин эгаллайди. Ясама терминлар морфологик, синтактик ва семантик йўл билан ҳосил бўлишлиги билан умумлексикадан фарқланмайди.

Аффиксация усули тилшуносликда термин яшашнинг энг маҳсулдор усули бўлиб, бу усул ўзбек тилида таълим ва тарбия терминларини ясашда ҳам етакчилик қилган.

Таълим ва тарбияга оид терминларни ясашда морфологик, синтактик ҳамда семантик усуллар ўта сермаҳсул ва фаол бўлиб, буларнинг ёрдамида педагогиканинг терминологик таркиби ривож топиб келмоқда.

Ўзбек тили терминларининг аксариятини мотивланган, яъни сўзтерминлар (кўшимчалар билан ясалган), термин-кўшма сўз, терминбирикмалар ҳамда семантик (асосан метафорик) кўчим асосида ҳосил қилинган терминларни ташкил этади. Шу билан бир қаторда, терминларнинг салмоқли қисми мотивланмаган, яъни ўзбек тилининг ўз содда сўзлари, ўзлашмалар, термин-калклар ва антропонимлардан метонимик кўчим воситасида воқеланган[2, 54.бет].

Ҳ. Дадабоев ўз қўлланмасида сўз туркумлари нуқтаи назаридан ўзбек тили терминологияси асосан от, сифат, равиш ва феъл сўз туркумларига хос сўзлардан иборат эканлигини таъкидлайди. Олимнинг таъкидлашича, от-терминлар ўзбек терминологиясининг пойдеворини ташкил этади. Айни пайтда, сифат туркумига алоқадор сўзларнинг ҳам терминологик лексика таркиби тараққиётидаги ўрни салмоқли эканлигини ҳам ёддан чиқармаслик

лозимлигини уқтиради. Феъл-терминлар ҳам ўзбек терминологиясида сезиларли улуши борлигини таъкидлайди[1, 54.бет].

Ўзбек ва немис тилларида таълим-тарбия терминлари морфологик усул билан ясаш, умумадабий тил лексик бирликларини ҳосил қилишда сўз ясовчи кўшимчалар ҳамда сўз ясовчи моделлар ёрдамида амалга оширилиши тилшуносларга маълум.

Аффикслар орқали ясалган от туркумига мансуб термин (турдош от) лар.

1. От (сифат) туркуми сўзлардан ясалган терминлар.

-чи аффиксли сўз ясовчи модел ёрдамида турғун бирикмали шахс оти, иш - ҳаракатни бажарувчи, бирон касб билан шуғулланувчи, ижтимоий мансублик каби маъноларни ифодаловчи отлар ҳосил қилинади.

чи аффикси ёрдамида ясалган таълим ва тарбия билан шуғулланадиган шахсларни ифодаловчи терминлар: *тарбиячи, тингловчи, ўқувчи, ёрдამичи, тадқиқотчи, услубчи, ва ҳ.к.*

-лик аффиксли сўз ясовчи модел. Ушбу қолип ўзбек тилида ўта сермахсул сўз ясовчи моделлардан бири бўлиб, унинг кўмагида нафақат соф ўзбекча (туркий), балки ўзлашма сўзлардан ҳам қуйидаги турдаги оттерминлар ҳосил қилинади:

белги - хусусият, сифат ёхуд ҳолатни ифодаловчи педагогик оттерминлар: *илмийлик, ўзлаштирганлик, ўқиганлик, уқганлик, билимлилик, креативлик, адолатлилик, фидойилик, аҳмоқлик, серганлик, одоблик, безбетлик, амалпарастлик, дарслик, кўрғазмаллик. ва ҳ.к.;*

шахсининг касб -ҳунари, бирор нарсага мойиллиги, машғулот тури, хизмат жойи, мақоми каби маъноларни ифодаловчи оттерминлар: *ўқитувчилик, лаборантлик, студентлик, деканлик, проректорлик, асисентлик, мудирлик, ректорлик, ва ҳ. к.;*

Таълим ва тарбияда муайян воқеа-ҳодиса кўринишни англатувчи оттерминлар: *болалик, ҳомийлик, васийлик ва ҳ.к.*

-сиз + лик: *уқувсизлик, тарбиясизлик, адолатсизлик, тажрибасизлик, ишсизлик, иффатсизлик, малакасизлик, ва ҳ.к.;*

-дош + лик: мактабдошлик, ўриндошлик, сифдошлик, қариндошлик, курсдошлик ва ҳ.к.;

-мас+лик: қизиқмаслик, ўқимаслик, ўрганмаслик, кўникмаслик, хохламаслик ва ҳ.к.;

-чан+лик: ишчанлик, яратувчанлик, кўникувчанлик, сезувчанлик, яшовчанлик, ўзгарувчанлик ва ҳ.к.;

-ли+лик: чидамлилик, билимлилик, маданиятлилик, илмлилик, маърифатлилик, уқувлилик, фазилатлилик ва ҳ.к.;

-(и)ш+лик: ривожланишлик, ўқишлик, бажаришлик, адашишлик, чалкашлик, ва ҳ.к.;

-бон+лик: меҳрибонлик, ва ҳ. к.;

-вор+лик: улугворлик, тантанаворлик ва ҳ.к.;

-гар+лик: жавобгарлик, даъвогарлик, извогарлик ва ҳ.к.

-дор+лик: айбдорлик, гумондорлик, ва ҳ.к.;

-каш+лик: сусткашлик, тарафкашлик, меҳнаткашлик ва ҳ.к.;

-кор (-гор, -кар) +лик: фидокорлик, гуноҳкорлик, ҳамкорлик омилкорлик, касбкорлик ва ҳ.к.;

-парвар+лик: талабапарварлик, ўқитувчипарвалик, мансабпарварлик, миллатпарварлик, камбагалпарварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, халқпарварлик, етимпарварлик, юртпарварлик ва ҳ.к.;

-параст+лик: илмпарастлик, баҳопарастлик мансабпарастлик, шахсиятпарастлик, ақидапарастлик, миллатпарастлик, ва ҳ.к.;

-хон+лик: дostonхонлик, газетахонлик, навоийхонлик, китобхонлик ва ҳ.к.;

-шунос+лик: терминишунослик, ўлкашунослик, тупроқшунослик, тилишунослик, руҳшунослик, динишунослик, ҳуқуқшунослик, қонунишунослик, матнишунослик, ва ҳ.к.

Юқорида келтирилган далилий мисолларга асосланиб, билдирилган мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш жоизки, *от (сифат) + лик//лик* модели мавҳум маъноси билан ҳозирги ўзбек адабий тилда, хусусан, педагогик терминлар ясалишида жуда сермахсул ва фаол ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. *Виноградов В.В. Избранные труды. История русского литературного языка. – М., 1978. – С. 288-297.*
2. *Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent Universitet, 2019. – B. 54.*
3. *Yusufaliev E.M. INTERACTION OF LEXICAL SEMANTIC GROUPS IN THE TERMINOLOGICAL VOCABULARY OF THE LANGUAGE. - GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ)ISSN (E): 2347-6915Vol. 10, Issue 12, Dec.(2022)*
4. Mashrabovich, Yusufaliev Elyorjon. "THE DEGREE OF ANTHROPOCENTRICITY OF TERMS RELATED TO EDUCATION AND UPBRINGING IN TERMINOGRAPHIC RESEARCH." American Journal of Interdisciplinary Research and Development6 (2022): 174-177.6.
5. Юсуфалиев Элёржон Машрабович, ТЕРМИНОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРДА ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИНГ АНТРОПОЦЕНТРИКЛИК ДАРАЖАСИ. Vol. 3 No. 6 (2022).
<https://bilig.academiascience.org/index.php/isepsmj/article/view/6397>.
6. Yusufaliyev, Elyorjon. "TA'LIMGA OID PEDAGOGIK TERMINLARNING LINGVISTIK TADQIQI." Журнал иностранных языков и лингвистики2.6 (2021).
7. Yusufaliyev, Elyorjon. "TA'LIMGA OID PEDAGOGIK TERMINLARNING LINGVISTIK TADQIQI." Журнал иностранных языков и лингвистики2.6 (2021).
8. Yusufaliyev, Elyorjon. "TA'LIMGA OID PEDAGOGIK TERMINLARNING LINGVISTIK TADQIQI." Журнал иностранных языков и лингвистики2.6 (2021).